

На правах рукопису

ШЕВЧУК Олег Михайлович

СЛОВОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИКМЕТНИКІВ ІЗ
ПРОСТОРОВИМ ЗНАЧЕННЯМ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ
В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01 — російська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

00816835 (V)

Робота виконана на кафедрі
та методики викладання їх як іноземних філологічного факультету
Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук,
доцент МОЙСЕЄВА Л. Ф.

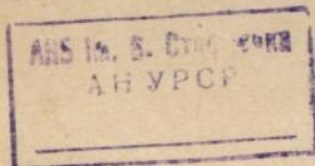
Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор ЗВЕРЕВ А. Д.
кандидат філологічних наук
СОКОЛОВА С. О.

Провідна установа: Київський педагогічний
інститут ім. М. П. Драгоманова

Захист відбудеться « 25 » грудня 1992 р. о 10 годині
на засіданні спеціалізованої ради К 068.18.16 у Київському
університеті ім. Тараса Шевченка за адресою: 252017, Київ-17,
бульвар Т. Шевченка, 14, ауд. 64.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
університету (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий « 16 » листопада 1992 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук,
доцент

ШАХОВА Л. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Усвідомлення факту рухомості одиниць різних мовних рівнів привело до вицїлення та розробки в останнї десятилїття динамїчного аспекту синхронїчного мовознавства – перспективного напрямку сучасної лїнгвїстики, що дозволяє розглядати фундаментальнї проблеми науки про мову з позицїй нетрадицїйної, так званої "активної" граматики, яка пов'язана з поняттями продуктивностї, потенцїйностї та моделювання мовних структур.

Проявом нового пїххоцу в галузї словотвору став перехїд периватологїв вїд статичного опису форм реалїзацїї значень і узагальнення на цїй базї семантичних можливостей словотворення (тобто аналізу вїд форми до значення) до попереднього обчислення "потенцїйно можливих перивацїйних значень із подальшим описом особливостей їхньої реалїзацїї"^ж (тобто аналізу вїд значення до форми його реалїзацїї). При цьому динамїчний аспект синхронїчного словотвору познуеться з виявленням перивацїйного потенцїалу слїв рїзних груп лексики та передбачає моделювання в сферї перивацїйної парадигматики, оскїльки "словотвірнї моделї мови втїлюють її словотворчї потенцїї і в цьому розумїннї спрямованї в майбутнє"^{жж}.

Реферована робота належить до дослїжень, виконаних у руслї нового аспекту периватологїї, чим і визначається актуальнїсть її теми.

Мета цього дисертацїйного дослїдження – виявлення перивацїйного потенцїалу прикметникїв із просторовим значенням^{жжж} та особливостей його реалїзацїї в сучаснїй російськїй мовї на базї аналізу динамїки вїдношень похїшностї в перивацїйних парадигмах вихїдних одиниць.

Поставлена в роботї мета досягається шляхом розв'язання таких основних завдань:

- 1) зїставлення семантичного й словотворчого потенцїалу ПрП

^ж Мелвелева Л.А. Словообразовательные возможности и методы их выявления // Рус. языковедение. – Киев, 1981. – Вып.3. – С.17.

^{жж} Манучарян Р.С. Проблемы исследования словообразовательных значений и средств их выражения. – АДЛ. – Брест, 1975. – С.3.

^{жжж} Прикметники з просторовим значенням цалї позначаються аббревіатурою ПрП – "просторовї прикметникї".

та встановлення факторів їхньої дериваційної активності;

2) визначення компонентного складу дериваційних парадигм, утворених від просторових лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) вихідних лексем, та виділення регулярних і продуктивних типів словотворення, які функціонують у межах лексико-семантичної групи (ЛСГ) ад'єктивів зі значенням простору;

3) аналіз відношень дериваційної синтагматики ПрП у таких аспектах: специфіка формально-сміслових зв'язків твірних і похідних слів та закономірності сполучуваності словотворчих афіксів із твірними основами.

Матеріалом дослідження в роботі є: 1) лексеми, які на рівні своїх основних (первинних) ЛСВ належать до ЛСГ російських прикметників зі значенням простору (напр.: ВЫСОКИЙ, КРУПНЫЙ, ТЯЖКИЙ, ОГРОМНЫЙ, БЛИЗКИЙ, ЛЕВЫЙ тощо), 2) "умовно"-просторові прикметники, тобто ад'єктиви, які мають просторовий ЛСВ на периферії свого значення, але за характером своєї семантики тяжіють до компонентів ЛСГ ПрП (ЗДОРОВЫЙ, СОЛИДНЫЙ, ВНИМАТЕЛЬНЫЙ, ОСНОВАТЕЛЬНЫЙ, ПОРЯДОЧНЫЙ), а також 3) деривати, утворені від різних ЛСВ твірних слів (усього 64 вихідні твірні лексеми та понад 2200 вторинних одиниць, які оцінюються з точки зору сучасної російської мови як похідні різних ступенів деривації від ПрП й семантично співвідносяться з одним чи кількома ЛСВ твірних слів). Вибір даної групи лексики як об'єкта дослідження зумовлений частотністю, комунікативним значенням просторових ад'єктивів, які характеризують предмети за ознакою снієї в фундаментальних категорії всесвіту, а також порівняно малою вивченістю цих слів у дериваційному аспекті.

Матеріал дослідження пібрано з "Словаря русского языка" АН СРСР у 4-х т. за ред. А.П.Бвгеньєвої та "Словообразовательного словаря русского языка" у 2-х т. О.М.Тихонова. В окремих випадках до аналізу також залучались дані "Словаря современного русского литературного языка" АН СРСР у 17-ти т., "Словаря русского языка" С.І.Ожегова, словників алтснімів і синонімів російської мови, словникових матеріалів із серії "Новое в русской лексике" за ред. Н.З.Котелової та деяких інших лексикографічних джерел.

Дослідження мовного матеріалу здійснювалося за допомогою таких лінгвістичних методів: к о м п о н е н т н о г о (із за-

стосуванням методики вицілення ядерних сем) і кількісного аналізу, словотворчого моделювання, описового, прийомів опозиції (градуальних характеристик), а також елементів дистрибутивного й етимологічного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає у спробі автора проникнути в механізм словотворчого моделювання на рівні функціонування ЛСВ, а також у поєднанні двох рівнів дериваційного вивчення твірних слів – рівня лексеми та рівня окремих її ЛСВ, що дозволяє ґрунтовніше й диференційованіше піти до аналізу словотворчих можливостей вихідних одиниць. Крім того, у роботі опержено нові дані про семантичну структуру ЛСГ ПрП у цілому.

Теоретичне та практичне значення роботи визначається комплексним підходом до вивчення дериваційної парадигматики й дериваційної синтагматики компонентів конкретної ЛСГ і внесенням унаслідок цього деяких уточнень в існуючі теорії та класифікації словотвірної системи мови. Запропонована в роботі методика аналізу може бути використана для вивчення парадигматичних зв'язків у лексиці та словотворі, а матеріал і висновки дослідження – в педагогічній та лексикографічній практиці: в курсах лексикології та дериватології, а також для уточнення й послідовнішого тлумачення значень вихідних полісемічних, синонімічних і похідних одиниць.

Апробація роботи. Основні результати дослідження використовувались у доповідях на Всесоюзних науково-методичних конференціях (Ленінградський пед. ін-т ім. О.І. Герцена, 1990 р.; Московський ун-т ім. М.В. Ломоносова, 1991 р.), регіональній науковій конференції "Вивчення творчої спадщини проф. Г.О. Винокура" (Київський пед. ін-т ім. О.М. Горького, 1991 р.), щорічних конференціях молодих учених філологічного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка (1990–1992 р.р.), а окремі положення роботи викладені в чотирьох публікаціях.

СТРУКТУРА ТА КОРОТКИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Композиція роботи визначається завданнями дослідження й містить такі структурні частини: Вступ, Розділи I і 2, Висновки та Додаток.

У В с т у п і подається аналітичний огляд літератури з історії вивчення питання, обґрунтовується вибір теми дисертації, розкриваються її актуальність, наукова новизна, теоретичне й практичне значення роботи, визначаються мета, завдання, об'єкт і методика дослідження.

У Р о з п і л і I - "СПІВВІДНОШЕННЯ СЕМАНТИЧНОГО ТА СЛОВОТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПрП" - узагальнюються існуючі погляди на структурну організацію ЛСГ ПрП та вносяться уточнення щодо складу й структури групи. Крім того, тут розглядаються семантичні перивати первинних ЛСВ ПрП і на цій базі аналізуються фактори словотворчої активності вихідних одиниць на рівні лексеми.

Лексико-семантична група прикметників із просторовим значенням у російській мові посить широка й неопорідна за семантичною та морфемною структурою компонентів, що зумовлює складність її внутрішньої організації. Окресленню чітких меж між елементами внутрішніх формувань групи перешкоджає й те, що вихідні ЛСВ ПрП здатні до абстрагування та метафоризації своїх значень, унаслідок чого вони переходять до суміжних семантичних полів і розширюють свої парадигматичні зв'язки. Проте в структурі значення всіх членів, які належать до даної лексичної парадигми, можна вицільити спільні смислові компоненти - категоріально-лексичні семи, співвідносні з семантичним полем простору (архісему "простір"). Ця обставина і дозволяє розглядати об'єднання даних слів як окрему мікросистему мови в цілком певною ієрархією складових частин.

У роботах лексикологів зустрічаються різні підходи до визначення меж даної мікросистеми. Для розв'язання завдань, поставлених у цьому дослідженні, ми спираємось на класифікацію просторових ад'єктивів, яку розробила В.О.Коробейникова на базі теорії польової структури мовних явищ і яка передбачає вицільення трьох підгруп ПрП^{*}. Відповідно до цієї класифікації підгрупу я ц е р н и х одиниць, що займають центральне місце в загальній структурі ЛСГ та перепають просторове значення найвиразніше, складають прикметники з "основною семою" "просторова лінійна

* Див.: Коробейникова В.А. Лексико-семантическая группа прилагательных с пространственным значением (К проблеме системности лексик): Дис. ... канд. филол. наук. - Саратов, 1980. - С.68-69.

протяжність" (високий-низкий, глибокий-мелкий¹, широкий-узкий, довгий-короткий). До підгрупи пр о м і ж н и х між центром і периферією з о н и належать прикметники з основною семою "просторова об'ємність", що характеризуються деякою "розпливчатістю", дифузністю свого значення, яке уточнюється тільки за допомогою іменників-актуалізаторів (большой-малый /маленький/, крупный-мелкий², толстый-тонкий, просторный-тесный). І нарешті, на п е р и ф е р і ї групи знаходяться прикметники з основною семою "розташування в просторі". Проторове значення цих одиниць послаблене або ускладнене початковими компонентами смислу (далекый-близкий, верхний-нижний, передний-задний, левый-правый, продольный-поперечный, внутренний-внешний, наружный, центральный, средний, промежуточный, крайний, боковой, соседний, смежный, противоположный). В основі виділення цих структурних утворень лежать позамовні фактори (відображення основних ознак категорії простору), але їхні складові елементи виявляють особливості суто мовного характеру (відмінності в семантиці, етимології та синтагматиці), що підтверджує правомірність даної класифікації.

У запропоновану В.О.Коробейниковою типологію просторових ад'єктивів можуть бути внесені певні уточнення. Зокрема, крім трьох названих підгруп ПрП (протяжності, об'єму та локації), в структурі аналізованої ЛСГ можна виділити ще одне системне утворення – підпарадигму слів, які є синонімами до розмірних прикметників большой і малый /маленький/. Включення цих ад'єктивів до складу ЛСГ ПрП зумовлене прагматичним значенням цих одиниць, що містять у своїй семантиці найзагальнішу оцінку розмірних ознак предметів, яка постійно супроводжує комунікативну діяльність людини. Дані слова характеризують предмети з точки зору міри вияву їхньої просторової об'ємності й загалом мають бути віднесені до другої підгрупи класифікації В.О.Коробейникової (до ПрП об'єму). Але оскільки семантика цих прикметників ускладнена компонентом смислу "інтенсивність ознаки", що виявляється релевантним для словотвору (див. про це нижче), вважаємо за доцільне розглядати їх у межах окремого структурного утворення ЛСГ ПрП.

До синонімічних рядів з іслінантами большой і малый /маленький/ віднесені: І) слова, розмірне значення котрих є основним, первинним (огромный, громадный, гигантский, исполинский, колоссальный, грандиозный, циклопический, пространный, мина-

терний, кросечний /крохотний/, микроскопічний /микроскопічний/, карликосний), 2) слово великий, тісно пов'язане з домінантою ряду історично, 3) ад'єктиви куций і кургузний, що мають значення специфічної малої розмірної ознаки, а також 4) "умовно"-просторові прикметники, тобто описиці, які лише тяжіють до слів просторової семантики (значительний, изяцний, солидный, внушительный, основательный, порядочный, здоровый /просторіч./, ничтожный, мизерный). Розмірно-параметричний ЛСВ "умовно"-просторових ад'єктивів реалізується в поснанні останніх в іменниками-найменуваннями параметричних величин (расстояние, размер і таке ін.), інколи в конкретними іменниками (солидное брешко, здоровые лучищи), а в деяких випадках він навіть "претендує" на місце головного в структурі значення лексеми (значительный_Г, изяцный_Г, ничтожный_Г, мизерный_Г). Виділені описиці належать до емпіричних якісних прикметників і не просто називають розмірну ознаку предметів, а вказують на певну міру її вияву (він найнижчої до найвищої), тому вони можуть бути названі градацияними ад'єктивами.

Таким чином, у структурі ЛСВ ПрП, крім підгруп розмірних (протяжності, об'єму) та локаційних (просторової орієнтації) ад'єктивів, можна виділити ще одне системне утворення - підпарципму градаційних описиць, які семантично пов'язані в прикметниками об'єму, але знаходяться на периферії групи внаслідок ускладненості їхньої семантики додатковим компонентом смислу "інтенсивність ознаки".

У процесі вивчення дериваційних потенцій слова ми виходимо з того, що ці потенції значною мірою зумовлені не тільки місцем даного слова в лексичній парципмі, але і його семантичним потенціалом. Тому аналізу словстворчих можливостей ПрП має передувати розгляд специфіки смислової організації вихідних описиць та виділення семантичних дериватів первинних семем, кожний з яких може виступати в ролі потенційного центру словстворення.

Попередній аналіз ПрП різних підгруп свідчить, що семантична структура вихідних лексем характеризується такими особливостями: 1) розгалуженістю семантики (має в середньому 4-5 ЛСВ кожна) та 2) наявністю просторово-розмірних сем у похідних значеннях. Зважаючи на те, що в межах більшості твірних слів можуть існувати два і більше ЛСВ, а також близькі смислові зв'яз-

ки основного лексико-семантичного варіанта з іншими (неровнірними) семемами, вважаємо за можливе, услід за Т.Г.Лінник, розглядати ЛСГ ПрП як "синхронічно існуючу групу лексем, семантично близьких за своїм головним (первинним), найчастотнішим лексико-семантичним варіантом"^ж.

У ході аналізу смислової структури ПрП в кожному ЛСВ багатозначного твірного слова ми випіляємо ядерні семі - мінімальні смислові компоненти, які є диференційними ознаками семем і співвідносяться понятійно (на рівні сем) з фундаментальними категоріями системи універсальних способів ставлення людини до світу - ПРСТОРОМ, ЧАСОМ, КІЛЬКІСТЮ та ЯКІСТЮ або їхніми основними комбінаціями (ОЦІНКА, ІНТЕНСИВНІСТЬ, ВІК)^{жж}. Реалізація ядерних компонентів значення відбувається в складі словосполучень. Пор.: высокая₁ (гора) - "розмір", высокий₂ (балкон) - "локація", высокие₃ (заробтки) - "кількість", высокая₄ (активність) - "інтенсивність" та ін. Виділення ядерних сем дозволяє подати низку конкретних смислових реалізацій лексеми в компактному вигляді, що полегшує аналіз і робить зручнішим опис досліджуваного мовного матеріалу.

Названі категорії є найважливішими параметрами класифікуючої діяльності людини, в термінах яких відбувається спілка предметів та явищ огочуемого світу, і віддзеркалюються в семантиці аналізованих ПрП, як правило, не в "чистому", а в модифікованому вигляді. Зокрема, поняття ПРСТІР реалізується в підкатегоріях "протяжність", "об'ємність" і "локація", ОЦІНКА - "соціальне значення" (оцінка з акцентом на соціальний бік якості) та "чиста оцінка" (позитивна або негативна), КІЛЬКІСТЬ - "масовість", "різноманітність" тшо, ЯКІСТЬ - "піднесеність", "рішучість", "целігатність" і багато ін. Непросторові модифікації ядерних сем можуть бути предметом спеціального вивчення й в цій роботі не розглядаються.

Отже, на базі аналізу матеріалу словникових дефініцій ми виділяємо лексико-семантичні варіанти ПрП за ядерними компонен-

^ж Лінник Т.Г. Структура лексико-семантической группы, обозначающей размер. - АКД. - Киев, 1975. - С.3.

^{жж} І н т е н с и в н і с т ь - це перенача якості через її кількість, в і к - це часовий аспект якості, а о ц і н к а так чи інакше присуття в характеристичні предмета за буць-яким із виділених параметрів.

тами смислу, що входять до їхньої структури. При цьому слова з протилежними значеннями розглядаються в складі антонімічних пар, оскільки ядерні семи цих одиниць збігаються за категоріальною співвіднесеністю. Пор.:

БОЛЬШОЙ/МАЛЫЙ (МАЛЕНЬКИЙ):

- "розмір" у ЛСВ₁ - "значний/незначний за розмірами, загальною величиною" (большой₁ город, маленький₁ дом);
- "кількість" у ЛСВ₂ - "значний/незначний за кількістю" (большая₂ семья, маленькие₂ деньги);
- "час" у ЛСВ₃ - "тривалий/нетривалий за часом" (большой₃ отпуск, малый₃ срок);
- "інтенсивність" у ЛСВ₄ - "значний/незначний за інтенсивністю" (большой₄ страх, малый₄ риск);
- "соціальне значення" у ЛСВ₅ - "важливий, видатний, соціально значущий/незначущий" (большое₅ событие, маленькие₅ люди);
- "вік" у ЛСВ₆ - "дорослий, той, що вийшов з п'ятичного віку/той, що перебуває в п'ятичому віці" (большие₆ дети, сын еще мал₆).

За наведеним зразком відбувається розчленування смислової структури й інших компонентів ЛСГ ПрП.

Далі в Розділі I аналізуються фактори словотворчої активності вихідних лексем.

Варіювання дериваційних потенцій ПрП на рівні лексеми зумовлене, за нашим припущенням, такими "параметрами": 1) місцем просторового ЛСВ в структурі лексичної парадигми твірних слів, 2) кількістю словозначень лексеми, 3) ускладненістю/неускладненістю семантики твірного слова, 4) частотністю лексеми та 5) характером морфемної структури твірного слова. Як об'єктивний показник дериваційної активності ПрП ми використовуємо величину, що має назву потужність словотвірного гнізда (гнізда споріднених слів) та обчислюється шляхом підрахування дериватів, утворених від усіх словозначень лексеми^ж.

Аналіз ПрП різних підгруп за "параметрами" дериваційного вивчення свідчить, що ядерні прикметники (ПрП протяжності) мають порівняно великий словотворчий потенціал. Потужність гнізд споріднених до них слів коливається в діапазоні від 58 до 214

^ж Див.: Лисицина Е.Н. Анализ словообразовательных гнезд с точки зрения их мощности и глубины // Актуальн. пробл. рус. словообразования. - Ташкент, 1985. - С.127.

одиниць. Прикметники проміжної вони (ПрП об'єму) також досить активні в плані словотворення. Проте на відміну від ядерних аф'ективів для них релевантним є фактор похідності морфемної структури, який обмежує їхні дериваційні можливості. Пор.: похідний прикметник просторний формує лише два деривати, натомість від інших членів підгрупи (а вони всі непохідні) утворюються від 44 до 427 вторинних слів. Периферійні аф'ективи (ПрП локації) характеризуються найменшою дериваційною активністю. Цьому, на нашу думку, значною мірою сприяє фактор похідності морфемної структури, оскільки більшість локаційних ПрП є вторинними утвореннями. При цьому релевантною виявляється похідність як синхронічна, так і діахронічна. Маркером останньої служить етимологічний суфікс -н- у морфемній структурі нечленованого з точки зору сучасної російської мови прикметника (напр. у словах: продольний, средний, смежный). І нарешті, аналіз градаційних ПрП засвітив, що ускладненість семантики цих аф'ективів семою "інтенсивність ознаки" й іншими компонентами смислу різко обмежує їхні словотворчі можливості. Крім того, фактором, який гальмує деривацію від членів даної підгрупи, виступає похідність морфемної структури. Пор.: більшість градаційних ПрП є вторинними номінаціями із синхронічної або діахронічної точки зору (огромный, гигантский, крошечный, изрядный, ничтожный тощо).

Р о з ді л 2 - "ДЕРИВАЦІЙНА ПАРАДИГМАТИКА ТА ДЕРИВАЦІЙНА СИНТАГМАТИКА ПрП" - складається із двох частин. У першій частині виділяються категоріальні (частинімовні) блоки похідних від ПрП, аналізуються за компонентним складом дериваційні парадигми просторових ЛСВ ПрП та встановлюються причини, з одного боку, високого ступеня регулярності окремих типів словотворення в різних підгрупах ПрП, а з іншого - випадків нереалізації похідних з тим чи іншим словотвірним значенням у дериваційних парадигмах конкретних твірних слів. У спеціальному параграфі - "ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРИВАЦІЙНОЇ СИНТАГМАТИКИ ПрП" - аналізуються мотиваційні зв'язки похідних від ПрП та вивчаються властивості сполучуваності словотворчих афіксів і твірних основ у процесі формування дериватів від ПрП.

Якщо в Розділі І значну увагу було приділено питанням, пов'язаним із аналізом ПрП як одиниць лексики, то в Розділі 2 здійснюється вихід у галузь словотворення від ПрП і в зв'язку з

цим вивчається переваційна парадигматика вихідних одиниць. Центральним поняттям аналізу тут є типова дериваційна парадигма (ТДП), яку ми розуміємо як узагальнений комплекс потенційно можливих похідних, побудованих за схемами регулярних для даного лексико-граматичного класу слів словотвірних типів.

У дисертації Л.П.Клобукової, яка розглянула дериваційні парадигми російських прикметників віку та розміру, називаються семантичні "місця" ("клітини") трьох категоріальних блоків максимальної віпад'єктивної ТДП^ж. Аналіз нашого матеріалу дозволив внести деякі уточнення в компонентний склад типової парадигми, запропонованої Л.П.Клобуковою. Так, в ад'єктивному блоці похідних словотвірні значення "стилістична модифікація", "великий ступінь ознаки" та "неповність ознаки" ми об'єднуємо в межах однієї семантичної клітини "градація ознаки" з модифікаційними підзначеннями "нейтрального", "сильного" й "слабкого ступеня". До реєстру семантичних клітин субстантивного (відіменникового) блоку похідних ми включаємо початкові дериваційні значення "особа жіночої статі" та "назва оциничної особини тварин". І нарешті, виходячи із дефініції прислівника як частини мови, ми вважаємо, що семантична клітина адвербіального блоку похідних збігається із категоріальним значенням слів даного лексико-граматичного класу й може бути інтерпретована як "непроцесуальна ознака цієї або іншої ознаки".

З вищеназваними уточненнями структура максимальної віпад'єктивної ТДП (низка потенційних семантичних клітин) може бути подана таким чином: АД'ЄКТИВНИЙ БЛОК ПОХІДНИХ: 1) "заперечення ознаки", 2) "градація ознаки" ("сильного", "нейтрального" та "слабкого ступеня"); ДІЄСЛІВНИЙ БЛОК ПОХІДНИХ: 1) "каузація ознаки" ("наділення ознакою"), 2) "автокаузація ознаки" ("становлення ознаки"), 3) "стан, зумовлений наявністю ознаки"; 3) СУБСТАНТИВНИЙ БЛОК ПОХІДНИХ: 1) "абстрагована ознака", 2) "назва параметра", 3) "назва предмета", 4) "назва тварини" ("оциничної особини", "збірна"), 5) "назва особи" ("чоловічої статі", "жіночої статі", "нециференційовано щодо статі", "збірна"); АДВЕРБІАЛЬНИЙ БЛОК ПОХІДНИХ: "ознака цієї (ознаки)".

^ж Див.: Клобукова Л.П. Структура словообразовательных парадигм русских имен прилагательных: Дис. ... канд. филол. наук. - М., 1982. - С.89,102,107.

Зіставний аналіз компонентного складу максимальної від-
ап'єктивної ТДІ та дериваційних парадигм конкретних ПрП дозволив
заповнити певкі семантичні клітини, які залишилися ніби порожні-
ми внаслідок відсутності фіксації потенційних одиниць лексикогра-
фічними джерелами. Так, ми вважаємо правомірним включити до прик-
метникового блоку похідних від ПрП такі незафіксовані в словни-
ках літературної російської мови потенційні утворення: глубоко-
ватий, крупноватий₁ (сем. клітина "градация ознаки сильного сту-
пеня"); крупненький ("градация ознаки нейтрального ступеня";
зменш.-пестя.); премелкий_{1,2}; сверхмелкий_{1,2}; сверхширокий₁,
свехузкий₁, прекороткий₁, сверхкороткий₁, претесный_{1,2} ("градация
ознаки сильного ступеня"); нетолстый₁, нетесный_{1,2} ("заперечен-
ня ознаки"). При цьому два останніх слова ми розглядаємо серед
реально функціонуючих у мові одиниць поряд з аналогічними, але
зафіксованими лексикографами дериватами небольшой₁, невелик₁ та
некрупный₁ (пор. коректність з точки зору узусу сполучень типу
нетолстые нитки, нетесные туфли).

Розв'язання питання про продуктивність того чи іншого сло-
вотвірного типу передбачає передусім характеристику цього типу
за ступенем його регулярності в межах конкретної групи лексики,
тому в роботі розглядається регулярність дериваційних типів мак-
симальної відап'єктивної ТДІ серед ПрП. Аналіз свідчить, що сту-
пінь регулярності цих типів словствотворення в різних підгрупах ви-
хідних прикметників неоднаковий^ж.

Найрегулярнішими виявляються словотвірні типи, які функціо-
нують у сфері непериферійної лексики, тобто в підгрупах розмірних
(протяжності й об'єму) ПрП. При цьому найчастіше реалізуються се-
мантичні клітини ап'єктивного та дієслівного блоків похідних, що
викликано, очевидно, високою комунікативною потребою людини фор-
мувати деривати зі значенням модифікації та каузативу вихідної
розмірної ознаки. Щодо локаційних і градаційних ПрП, які належать
до класу периферійної лексики, то в більшості цих слів прикметни-
ковий та дієслівний блоки дериватів узагалі відсутні. Нульовий
або надто низький ступінь регулярності словствотвірних типів поясню-
ється в даному випадку специфікою семантики ядерних ап'єктивів.

^ж Ступінь регулярності дериваційного типу обчислюється за кількі-
стю компонентів лексичної парадигми (підгрупи ПрП), які реалі-
зують похідні за схемою даного типу.

Так, ПрП локації, що вказують на просторову орієнтацію предметів за конкретними параметрами (напр.: центральный, смежный, подольный тощо), є прикметниками відносними і на відміну від якісних ад'єктивів називають ознаку, яку не можна градувати або казувати. Пор.: предмет не може бути "більш центральним", "більш суміжним" або "більш поздовжнім". Тому цілком зрозуміло, що локаційні ПрП з указаних причин взагалі не можуть формувати деривати-прикметники та деривати-дієслова. Реалізація ж похідних названих блоків ТДП від градаційних ПрП обмежується цією таких факторів, як ускладненість семантики та "вторинність", "похідність" відносно доміант большой₁ та малый₁ (маленький₁), навколо яких ПрП градації групуються в синонімічні ряди.

Виділені в роботі словотвірні типи з високим ступенем регулярності є, на наш погляд, і продуктивними моделями, оскільки вони, як засвідчує аналіз, можуть виступати вразом для утворення похідних і в тих випадках, які не фіксуються лексикографічними джерелами.

Комплексний підхід до питань словотвору вимагає розгляду як дериваційної парадигматики аналізованих одиниць, так і їхньої дериваційної синтагматики – фундаментальних типів відношень на всіх мовних рівнях. Цим зумовлене звертання в роботі до аспектів дериваційної синтагматики ПрП, а саме до таких питань: формально-смислові зв'язки твірних і похідних слів (кореляція членів словотвірної пари) та закономірності сполучуваності дериваційних афіксів із твірними основами.

Семантичний аналіз ПрП та їхніх дериватів першого ступеня похідності засвідчив, що останні – це одиниці, які переносять у структуру свого значення ті чи інші ядерні семи твірних слів і за характером своєї семантики в цілому відповідають існуючим класифікаціям типів смислової співвіднесеності твірних та похідних основ^х. Проте нами було зафіксовано особливі випадки семан-

^х Дані класифікації розроблені в працях деяких вітчизняних дериватологів (О.М.Тихонов, Г.М.Начинкіна, Р.С.Гільманова, Н.Д.Гаридова та ін.) і передбачають виділення типів семантичної співвіднесеності твірних та похідних основ відповідно до таких критеріїв: 1) зв'язок з одним/кількома ЛСВ можливіючої основи; 2) збіг/розбіжність категоріального (частини словного) значення деривата та значення частини мови твірного слова; 3) наявність/відсутність самостійних (ідіоматизованих) значень у деривата.

тичного зв'язку ПрП та їхніх дериватів, які виходять за межі відомих типологій. Наприклад, похідні величина₂ й увеличить₂ містять у структурі свого значення компонент смислу "кількість".⁴ Пор.: величина₂ - "все, что можно ... исчи с л и т ь" (МАС^ж, т.1, с.148); увеличить₂ - "сделать большим по количеству ..." (МАС, т.4, с.449) (вищлення в обох випадках наше.-О.Ш.). Дана ятерна сема не міститься в жодному ЛСВ твірної основи велик- (пор.: велик₁ кафтан - "розмір", великое₂ горе - "інтенсивність", великий₃ писатель - "значення"), проте вона фіксується в структурі ЛСВ₂ прикметника БОЛЬШОЙ, який є за різними своїми значеннями домінантою віщповідних синонімічних рядів і виявляє близькі смислові зв'язки з лексемою ВЕЛИКИЙ. Наш аналіз свідчить, що похідні величина₂ та увеличить₂ - це структури, які мають формальний зв'язок зі своїм твірним словом ВЕЛИКИЙ, але семантично співвідносяться з кількісним ЛСВ іншого слова - БОЛЬШОЙ. При цьому прикметники ВЕЛИКИЙ та БОЛЬШОЙ, які виступають у ролі формального й смислового мотиваторів названих дериватів віщповідно, належать цими своїми значеннями до однієї і тієї ж лексичної парадигми (об'єднання лексем) - ЛСГ ПрП. У даному випадку має місце перехрещення значень (в окремих компонентах) кількох лексем і формування спільного мотиваційного фону для похідних, що є ще одним вагомим аргументом на користь міжсистемності мови та можливості перенесення лексико-семантичних (паралігматичних) відношень між одиницями лексики у сферу словотвору.

Структурно-семантичний аналіз ПрП та їхніх дериватів першого ступеня похідності дає також підстави виявити деякі закономірності сполучуваності твірних основ і словотворчих афіксів. У роботі встановлено, що дериваційні суфікси-носії модифікаційних словотвірних значень (напр., -оват-, -оньк-, -ехоньк- тощо) тяжіють головним чином до ЛСВ, що мають статус головних, первинних. Пор.: тонкий₁ (талія) + -оват-, -ехоньк- → тонковатий, тонехонький і тонкий₄ (знаток) + -оват-, -ехоньк- → ф. Щодо дериваційних суфіксів-носіїв транспозиційних словотвірних значень (-ость, -о тощо), а також дериваційних префіксів-носіїв модифікаційних словотвірних значень (напр., пре-, сверх- і таке ін.), ф

^ж Словарь русского языка / Под ред. А.П.Евгеньевой. - М., 1981-1984. - Т.1-4. Аббревіатура МАС - умовне позначення словника (Малий академічний словник).

вони сполучуються, як правило, з основами різних (незалежно від статусу) ЛСВ твірного прикметника. Пор.: крупний_{Т-4} (зверь, ви-
играш, учений, підприємство) + -ость → крупность_{Т-4}; боль-
шой_{Т-6} (город, семья, отпуск, риск, писатель, петя) + пре- →
преобладающей_{Т-6} і таке ін. При цьому деякі модифікаційні суфікси
(-енн-, -ущ-) "вузькоспеціалізовані" на відоміні розмірної са-
наки (сполучуються з основами лише розмірних ЛСВ), що підтверд-
жується існуванням у мові дериватів з названими афіксами, семан-
тично співвіднесених з розмірними ЛСВ, які мають статус вторин-
них (пор.: здоровый₅ /ручизы; просторіч./ → здоровенный,
здоровущий). І нарешті, дериваційні афікси-носії мутаційних сло-
вотвірних значень виявляють деякі закономірності своєї сполучу-
ваності тільки в сфері дієслівного творення від розмірних ПрП.
Так, якщо мутаційний префікс належить до класу стандартних*, то
він характеризується широкою сполучуваністю й приєднується до
основ різних ЛСВ твірної лексики. Пор.: для ПрП розміру стан-
дартними в російській мові є такі дієсловотвірні префікси: ПО-
(для высокий, низкий), У- (для глубокий, длинный, короткий, тол-
стый, тонкий), РАЗ-/РАС- (для мелкий², широкий), С- (для узкий).
Через це высокий₂₋₅ (уровень воды, цены, надежность, мастерст-
во) + ПО- → повысится_{Т-4}; широкий_{Т-4} (коридор, запасы, инте-
ресы, исследования) + РАС- → расширится_{Т-4} і таке ін. У проти-
лежному випадку (афікс нестандартний або використовується в нестан-
дартному для даного ПрП еквиваленті) має місце вузькоспрямована спо-
лучуваність словотворчого афікса з яким-небудь одним ЛСВ твірної
лексеми. Пор.: высокий₂ /"локація"/ + ОБ- → обвысится (під час
стрілки в ціль); короткий_Т /"розмір"/ + ПОС- → подкоротит
(сукню); малый₅ /"значення"/ + У- → умалит тощо. Деякі від-
мінності має дієслівне творення в підгрупах ПрП градації та лока-
ції. Деривати формуються тут нерегулярно й виявляють семантичну
співвіднесеність з яким-небудь одним (як правило, непросторовим)
ЛСВ твірного прикметника. Пор.: левый₂ (вагляш) → полеветь;
центральный₂ (власть) → централизовать; здоровый_Т (ребенок)
→ оздоровить; солидный₃ (барин) → посолиднет та ін.

У В и о с в к а х за результатами проведеного в роботі

* Стандартними ми вважаємо такі словотворчі афікси, які звичайно використовуються носіями російської мови для формування від даного твірного слова стилістично нейтрального деривата певного категоріального блоку.

посліження формулюються заключні положення, які й виносяться на захист.

1. Російські прикметники, які на рівні своїх первинних ЛСВ належать до ЛСГ ві значенням простору, в цілому характеризуються значним словотворчим потенціалом. При цьому деривація вторинних одиниць номінації може відбуватися за кожним із словозначень вихідних ПрП, унаслідок чого від однієї твірної лексики формується ціла низка дериваційних парадигм, компонентний склад яких візначається рухомістю, динамічністю й нестабільністю навіть із синхронічної точки зору.

2. Семантичні та словотворчі потенції ПрП не накладаються одна на одну. Хоча здатність первинного ЛСВ розвивати численні семантичні перивати і є однією в умов словотворчої активності твірних лексем, даний фактор не справляє визначального впливу на дериваційні можливості ПрП. Вирішальне значення в цьому розумінні має місце просторового ЛСВ (ядерне чи периферійне) в загальній структурі ЛСГ ПрП, яке зрештою зумовлює як семантичні, так і словотворчі потенції просторових ад'єктивів.

3. До факторів словотворчої активності ПрП на рівні лексики належать такі чинники: а) місце просторового ЛСВ у структурі ЛСГ ПрП, б) характер морфемної структури твірного слова (похідний або непохідний) та в) специфіка семантики твірного слова (ускладненість або неускладненість податковими компонентами смислу). Дані фактори взаємопов'язані, проте визначальний вплив на дериваційні можливості ПрП справляє місце просторового ЛСВ у структурі лексичної парадигми твірних слів. Щодо факторів частотності та полісемії, які часто називаються дериватологами се-рець провідних чинників словотворчої активності лексем, то в сфері ПрП вони виявляються нерелевантними.

4. Аналіз дериваційних парадигм, утворених просторовими значеннями вихідних лексем, підтвердив наше припущення, що компонентний склад цих парадигм (зайнятість семантичних "клітин") візначається передусім місцем твірного ЛСВ у структурі лексичної парадигми, а також особливостями його семантики. При цьому причинами нереалізації похідних із тим чи іншим словотвірним значенням у дериваційних парадигмах конкретних ПрП виступають фактори мовного або екстралінгвістичного характеру, а саме: зайнятість семантичних клітин похідними від інших слів ("тиск лексич-

ної системи"), периферійний статус твірного ЛСВ у структурі значення лексеми, узуальна обмеженість уживання перивата, обмежена лексична сполучуваність твірного слова, морфологічна несполучуваність твірної основи й дериваційного афікса, відсутність названого явища серед реалій оточуючого світу та деякі ін.

5. Ступінь регулярності (а також продуктивності) словотвірних типів, функціонуючих у тій чи іншій підгрупі ПрП, визначається комплексом цих трьох основних чинників: 1) комунікативною важливістю дериваційного значення даного типу, 2) характером ознаки, вираженої твірним словом (ознака градуальна, непостійна або неградуальна, постійна, незмінна), та 3) ступенем "чистоти" (ускладненістю або неускладненістю додатковими компонентами смислу) просторової ознаки, вираженої твірним словом. У деяких випадках релевантним виявляється й такий "параметр" твірного прикметника, як відповідність величини названої просторової ознаки предмета верхній чи нижній позілці шкали градації розміру (передача ознаки значної або незначної). Вирішальне значення в процесі деривації похідних від ПрП має фактор комунікативної релевантності, тому в межах даної ЛСГ найрегулярнішими є типи з дериваційними значеннями градації, каузативу та номінації вихідної просторової ознаки, які називають найважливіми в практичній діяльності людини операції сприйняття та перетворення оточуючого світу. Щодо інших факторів (характеру й ускладненості вихідної ознаки), то вони виконують роль обмежувачів регулярності словотвірних типів у підгрупах периферійних (локаційних і градаційних) ПрП.

6. Серед ПрП та їхніх дериватів, крім відомих типів семантичної співвіднесеності твірних і похідних основ, виявляється ще один рівноваж мотиваційних відношень, який реалізується за умови дії факторів лексичної парадигматики твірних слів. Критерієм вицілення цього рівноважу відношень є розбіжність формальної та смислової мотивації перивата, формальним і семантичним мотиваторами якого виступають різні слова, що належать окремими своїми значеннями до певної лексичної парадигми (об'єднання лексем).

7. Дериваційні афікси-носії словотвірних значень різних типів (модифікаційних, транспозиційних та мутаційних) виявляють деякі закономірності своєї сполучуваності із твірними основами ПрП. Специфіка цієї сполучуваності полягає в тому, що вона може бути вузькоспрямованою (з основою лише одного якого-небудь ЛСВ твір-

ної лексеми) або широкою (в основю буть-якого ЛСВ твірної лексеми) в залежності від типу словотвірного значення, яке передається, та статусу ЛСВ у структурі вихідної лексеми чи його категоріальної співвіднесеності.

У Д о п а т к у наведені таблиці фактичного матеріалу, що є предметом дослідження Розділу 2, а також списки використаної в роботі науково-теоретичної та повілково-лексикографічної літератури.

За темою дисертації є такі публікації:

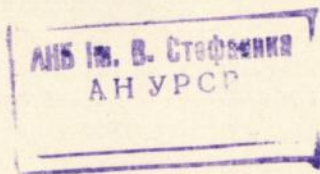
1. Терміни ЛЕВЫЙ/ПРАВЫЙ та їхні словотворчі можливості в російській мові // Вісник Київ. ун-ту: Літературознавство. Мовознавство. - Київ, 1986. - Вип.28. - С.82-87 (у співавт. з Воробйовою С.А.; рос. мовою).

2. До питання про особливості семантичного зв'язку твірних і похідних основ // Вестник Киев. ун-та: Методика обучения студентов-иностранцев. - Киев, 1990. - Вип.14. - С.104-109 (рос. мовою).

3. Динаміка периваційно-семантичних процесів у групі просторових прикметників // Изучение творческого наследия проф. Г.О.Винокура: Регион. научн. конференция. Тезисы. - Киев, 1991. - Ч.2. - С.150-151 (рос. мовою).

4. Прикметники БОЛЬШОЙ/МАЛЫЙ та їх словотворчий потенціал у сучасній російській мові // Актуальні проблеми сучасного літературознавства та мовознавства. - Київ, 1991. - С.353-358.

@melv

АВ 26.166